

ՎԻՄԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՂՈՒՄՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

CONFERENCE IN EPIGRAPHY DEDICATED TO THE MEMORY OF
SUREN SAGHUMYAN

КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ЭПИГРАФИКЕ, ПОСВЯЩЕННАЯ ПАМЯТИ
СУРЕНА САГУМЯНА

Անվանի վիմագրագետ, հուշարձանների պահպանության գործի նվիրյալ Սուրեն Տիգրանի Սաղումյանի ծննդյան 90-ամյակի (1934–2001) առիթով ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի (ՀԱԻ) Վիմագրության բաժինը 2024 թ. նոյեմբերի 15-ին կազմակերպել էր հորեղանակա՝ գիտաժողով:

Սուրեն Սաղումյանը ծնունդով ՀՀ Տավուշի մարզի Տավուշ (Թովուզ) գյուղից էր: Նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը պայմանականորեն

կարելի է դիտարկել միմյանց հետ սերտորեն կապված երկու բնագավառների համապատկերում. դրանք են՝ վիմագրագիտությունն ու հուշարձանների պահպանությունը: 1959 թ. ավարտելով ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետը՝ Ս. Սաղումյանը մինչև իր կյանքի վերջն անմնացորդ կերպով ծառայեց հայրենի հուշարձանների ուսումնասիրության գործին՝ երբեք չանտեսելով այդ նույն հուշարձանների որմերին ամփոփված քարեղեն վավերագրերը: Նրա հետազոտությունների առանցքային դրվագներն էլ դարձան գիտաժողովին ներկայացված զեկուցումների հիմնական առաղծը:

Գիտաժողովն ընթացավ երկու լիագումար նիստերով: Առաջին նիստը հիմնականում վերաբերում էր Սուրեն Սաղումյանի վիմագրագիտական գործունեությանը, անտիպ և տպագիր աշխատություններին, իսկ երկրորդ մասում ուսումնասիրողները զեկուցումներ ներկայացրին առավելապես իրենց դաշտային-հնագիտական և վիմագրագիտական աշխատանքների արդյունքների շրջանակում՝ ամբողջացնելով գլխավորապես միջնադարագիտությանը նվիրված սաղումյանական հետազոտությունների շարքը:

Բացման խոսքով նախ հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական ղեկավար, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պ.գ.դ. **Պավել Ավետիսյանը**, որը ողջունեց ինստիտուտում թեմատիկ և հորեղանակա՝ գիտաժողովների կազմակերպման ավանդույթը և հերթական պատեհ առիթը՝ անդրադառնալով մեծանուն վիմագրագետի գիտական վաստակին, որը ցայսօր պատշաճ չի լուսաբանվել: Ողջույնի խոսք ասաց նաև ՀԱԻ տնօրեն, պ.գ.թ. **Արսեն Բոբոխյանը**, որի ելույթը ևս նշանավորվեց Սուրեն Սաղումյանի գիտական գործունեությունը վերաբժնորելու տեսանկյունից, առավել ևս, որ Ս. Սաղումյանի գրչին պատկանող մի

հսկայական ժառանգություն դեռևս անտիպ է և պահվում է նույն ինստիտուտի արխիվում: Ողջույնի խոսքերի շարքն ամփոփեց ինստիտուտի Վիմագրության բաժնի վարիչ, պ.գ.թ. **Արսեն Հարությունյանը**, որն ըստ արժանվույն կարևորեց հատկապես Սուրեն Սաղումյան վիմագրագետի ուրույն տեղը հայ վիմագրագիտության ասպարեզում:

Առաջին նիստը բացեց ՀԱԻ ավագ գիտաշխատող, վիմագրագետ, պ.գ.թ. **Գագիկ Սարգսյանը**՝ «Նորահայտ քարգործ վարպետների անուններ Սուրեն Սաղումյանի արխիվից» խորագրով զեկուցմամբ, որի բուն ատաղձը Ս. Սաղումյանի արխիվում առկա միջնադարյան քարգործ վարպետներին ու ճարտարապետներին նվիրված նորահայտ նյութն էր: Հետազոտողն արխիվային նյութերից առանձնացրել էր խաչքար և տապանաքար կերտող 187, ճարտարապետ-շինարար՝ 43 և 31 վիմագրիչ վարպետների անուններ՝ յուրաքանչյուրի մասին համառոտ տեղեկություններով: Այսօրինակ նյութի հրապարակումը հետագայում կդառնա մեծանուն վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի «Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ» (Եր., 1963) կոթողային աշխատությանն արժանի երկրորդ հատորը:

Ս. Սաղումյանի տպագիր ժառանգության գլուխգործոցը նրա «Աշտարակ» մենագրությունն է (Եր., 1998), որին էլ նվիրված էր հնագետ, պ.գ.դ. **Գարեգին Թումանյանի** «Սուրեն Սաղումյանի «Աշտարակ»-ը» խորագրով զեկուցումը: Այն իր տեսակով յուրօրինակ գրախոսություն էր հիշեցնում, որտեղ հետազոտողը դրվատանքի է արժանացնում հեղինակի՝ Աշտարակի պատմությունն ուրույն ոճով ներկայացնելու մոտեցումն ու քաղաքի մի շարք հիմնախնդիրների վերաբերյալ արված վերլուծությունը (բնակավայրեր, կրոն, ճարտարապետություն, արվեստ և այլն): Մենագրությունն այսօր էլ համարվում է չգերազանցված ուսումնասիրություն. այստեղ առաջին անգամ ի մի են բերվել հնամենի քաղաքի պատմական սկզբնաղբյուրները, ի մասնավորի՝ վիմագրերը:

Սուրեն Սաղումյանի վիմագրագիտական վաստակի ընդհանուր նկարագրին էր վերաբերում վիմագրագետ **Արսեն Հարությունյանի** «Սուրեն Սաղումյանի վիմագրագիտական վաստակը» վերտառությամբ զեկուցումը, որտեղ առանձնապես ընդգծվեց վիմագրերի սղագրման եղանակներին՝ համառոտագրությանը, կցագրությանը, փակագրությանը, ծածկագրությանն ու դրանց վերծանության սկզբունքներին նվիրված՝ Սաղումյանի հրատարակած հոդվածաշարի կարևորությունը հայ վիմագրագիտության մեջ (հրատ.՝ 1978/4, 61–78, 1979/9, 61–77, ՀՀԳ 1980/3, 73–91, 1985/1, 65–75):

Գիտաժողովի մյուս զեկուցումներն առնչվում էին բացառապես վիմագրագիտության և հուշարձանների պահպանության խնդիրներին: Բանագետ, բ.գ.թ. **Հասմիկ Գալստյանի** զեկուցումը՝ «Ազատ (Ազատա) գյուղի տեղորոշումն ըստ վիմագրական աղբյուրների» խորագրով, նվիրված էր Մարմաշենի վանքի Կաթողիկե եկեղեցու շինարարական և նորոգման աշխատանքներին ու նվիրատվություններին վերաբերող զույգ վիմագրերում վկայված Ազատ կամ Ազատա բնակավայրի տեղորոշմանը:

Ջրասույզ հուշարձանների պահպանման և վերականգնման խնդիրների մասին էր Շիրակի նախկին փոխմարզպետ, սուզորդ **Աննա Մարտիկյանի**՝ «Ջրասույզ հուշարձանների պահպանության և վերականգնման միջազգային փորձն ու դրա

կիրառման անհրաժեշտությունը Հայաստանում» խորագրով զեկուցումը՝ գրված հետազոտողի ուսումնասիրությունների և միջազգային փորձի հիման վրա: Մշակութային ժառանգության տասնյակ ջրասույզ հուշարձաններ են պահպանվել ինչպես Վանա և Սևանա լճերում, այնպես էլ Հայաստանից դուրս, օրինակ՝ Կարիքյան ծովում 2007 թ. հայտնաբերված միջնադարյան նավը, որն Ինդիանայի համալսարանի մասնագետների գնահատմամբ՝ հայ վաճառականներին պատկանող Քեդեխ Մերչանտն է (Quedagh Merchant), որը գրավել էր Ուիլյամ Քիդը:

Հուշարձանների եռաչափ վերականգնման ժամանակակից մեթոդներին էր նվիրված ճարտարապետ **Լիլիթ Տեր-Մինասյանի**՝ «Եռաչափ վերականգնումները՝ որպես հուշարձանների պահպանության վիրտուալ գործիք» խորագրով զեկուցումը, որը նորարարական է իր տեսակով: Ագարակի վաղմիջնադարյան համալիրի օրինակով զեկուցողը ցույց տվեց հուշարձանի գոյության ընթացքում կրած փոփոխությունները միջնադարի տարբեր շրջափուլերում՝ եռաչափ մոդելի օգնությամբ վերականգնելով հուշարձանի նախնական տեսքը: Միևնույն գործիքակազմը կիրառելի է նաև բազմաշերտ հուշարձանների և դամբարանների դեպքում, անգամ թանգարաններում և համացանցում՝ վիրտուալ, թվային մոդելների տեսքով:

Գանձասարի վանքի Կաթողիկե եկեղեցու շինարարական վիմագրում վկայված անձանց և նույն եկեղեցու գմբեթի պատկերաքանդակների զուգադրման ուշագրավ փորձ է արել հնագետ, պ.գ.դ., պրոֆ. **Համլետ Պետրոսյանը**, որը ներկայացրեց «Գիրը և պատկերը. Գանձասարի Սբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու կառուցման արձանագրության և գմբեթի քանդակային հորինվածքների համադիր քննության փորձ» զեկուցումը: Քանիցս հրապարակված շինարարական վիմագիրը (1216–1238) դիտարկվեց բոլորովին այլ տեսանկյունից՝ հնարավորություն տալով պարզելու, որ գմբեթի քանդակաշարը ներկայացնում է Խաչենի իշխանական տան քրիստոնեական պատկերագրությունը՝ գրեթե այնպես, ինչպես այն համառոտված է եկեղեցու շինարարական վիմագրում, որտեղ կարելի է փաստագրել Հասանին ու նրա ծնողներին՝ Վախթանգին ու Խորիշահին, ինչպես նաև կողակից Մամբանին:

Նախամաշտոցյան գրավոր մշակույթի ամենահարուստ՝ սեպագիր ժառանգության մի ինքնատիպ օրինակի վերականգնման էր նվիրված անկախ հետազոտող, բ.գ.թ. **Դավիթ Վարդազարյանի** զեկուցումը՝ «Դարանիի սեպագիր արձանագրության վերծանման մի քանի փորձերի համեմատական քննություն և վերականգնման հեռանկարներ» խորագրով: Զեկուցման ատաղձը Դարանիի (Էլար, ներկայիս՝ Աբովյան)՝ Արգիշտի Ա-ի անվանակիր սեպագիրն է, որն իր հայտնաբերումից ի վեր (1862 թ.) տարբեր կերպ է վերծանվել: Հետազոտողը կարևորում է այսօր ցավալիորեն կորսված արձանագրության «մասունքների» համալիր քննությունը, որին կարող են նպաստել պահպանված լուսանկարն ու գրչանկարը (հեղ.՝ Մեսրոպ արք. Սմբատյանց) և այլ արխիվային նյութեր:

Միջնադարյան Հայաստանի երբեմնի նշանավոր հոգևոր և ուսումնագիտական կենտրոն Ահեմոնի կամ Հերմոնի վանքի հնագիտական պեղումների արդյունքները ներկայացրեց Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի հնագետ **Մերի Սաֆարյանը**՝ «Հերմոնի վանքի հետախուզական պեղումների արդյունքներն ու նորահայտ վիմագրերը» զեկուցման մեջ: Վանքը երբևէ հնագիտորեն չի ուսումնասիրվել, ուստի 2024 թ. հուլիսի պեղումները, որոնք իրականացվել

են վանքի Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արևելյան կողմում, ճարտարապետական նոր մանրամասների, ամբողջական ու բեկորային խաչքարերի, նախկինում հրատարակված և նորահայտ արձանագրությունների առիթ են դարձել:

Վիմագրագետ **Սաթենիկ Խուրշուդյանը** Գորիսի շրջանում իր կատարած վիմագրագիտական աշխատանքների արդյունքները ի մի բերեց «Վիմագրագիտական ուսումնասիրություններ Գորիսի շրջանի Վաղատուր, Քարաշեն և Քարահունջ գյուղերում» զեկուցման մեջ: Ներկայում սահմանամերձ դարձած բնակավայրերի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրությունն ու հանրայնացումն առավել քան երբևէ արդիական ու հրատապ է:

Հայ տեղագիրների գիտական վաստակի լուսաբանումը ևս հայագիտության արդի խնդիրներից է, որի շրջանակում վիմագրագետ, պ.գ.թ. **Սուսաննա Ադամյանը** ներկայացրեց «Արիստակես Եպիսկոպոս Սեդրակյան (1844–1906). կյանքն ու գործունեությունը» խորագրով իր հետազոտությունը: Արիստակես սրբազանի գրավոր ժառանգության անքակտելի մասն են կազմում տպագիր և անտիպ վիմագրերը. անտիպները պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում:

Գիտաժողովն ամփոփեց ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի մագիստրոս **Մարիամ Հեգնյանը** «Վանդալիզմի հոգեբանական հիմքերն ու առանձնահատկությունները» վերտառությամբ զեկուցման մեջ: Հեղինակն անդրադարձել է պատմամշակութային ժառանգության պահպանության հիմնախնդիրներին և այդ համատեքստում դիտարկել վանդալիզմի հոգեբանական դրսևորումները հասարակության տարբեր տարիքային փուլերում:

Սուրեն Սաղումյանի 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովն իրականում արձանագրումն էր մեր հուշարձանների պահպանության անհրաժեշտության և դրանց քարտեզն «անձնագրերի», որոնց և իր ողջ կյանքն է նվիրել անխոնջ ու տքնաջան հետազոտողը:

Սուրեն Հարությունյան
Arsen Harutyunyan
Арсен Арутюнян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

arsen.harutyunyan@iae.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-306